

22. Gershenkron A. *Europe in the Russian mirror* – Cambridge, 1970.

23. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Таврическая губерния. – СПб, 1849.

О.А. Бундак

РОЗВИТОК ВОЛИНСЬКОГО МІСТЕЧКА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Критерієм оцінки цивілізації у світовій та вітчизняній історичній науці є урбанізаційний процес, що пояснює великий інтерес у дослідників до проблем міст та інших населених пунктів. Перша половина ХІХ ст. ознаменована переходом від феодального до капіталістичного розвитку, що спричинило зміни в демографічних, соціальних, економічних, етнонаціональних показниках міських поселень Волинської губернії.

Актуальність теми дослідження викликана потребою об'єктивного висвітлення своєрідної групи поселень – волинського містечка першої половини ХІХ ст., яке було специфічною структурною одиницею адміністративного комплексу Південно-Західного краю Російської імперії. Історія міських поселень – одна з найістотніших граней історії людської цивілізації. Тут найінтенсивніше відбуваються процеси взаємодії людини і природи, виконуються основні виробничі функції, відпрацьовуються різні моделі управління, концентруються духовні цінності.

Історіографічний доробок із запропонованої теми є незначним. Під різним кутом зору деякі проблеми висвітлені дослідниками ХІХ – початку ХХ ст., вченими радянської доби, зарубіжними істориками, а також сучасними українськими науковцями. Використовуючи описовий підхід до висвітлення подій і фактів, науковці ХІХ – початку ХХ ст. – М. Теодорович, А. Братчиков, А. Лазаревський – зуміли передати власні враження і спостереження стосовно загального вигляду та стану міст і містечок Волині в дореформенну добу [1]. На сторінках енциклопедичних видань опублікований матеріал довідкового характеру [2]. Окремої уваги заслуговує доробок А. Вороніна [3], де йдеться про невизначеність статусу містечок. Соціально-економічний підхід до природи міст і містечок характеризує і роботи О. О. Нестеренка, В. О. Голобуцького, І. О. Гуржія [4].

В кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. на території Волинської губернії поряд з містами існували так звані «містечка», які, як правило, до офіційних міст не зараховувалися. За офіційною точкою зору, міськими поселеннями продовжували вважатися ті населені пункти, які користувалися правами на проживання в них представників так званих міських станів (міщан, купців, ремісників), а також правом на торгівлю. Тому спробуємо з'ясувати критерії оцінки понять «місто» та «містечко». Г. Шнейдер пропонував характеризувати сучасне для нього місто за такими ознаками: чисельністю і густотою населення, характером міської забудови, професійною диференціацією населення та господарськими зв'язками між його окремими групами, значенням міста як промислового, культурного та адміністративного осередку [5, 40]. Що ж до поняття «містечко», то до нинішнього часу нема серед дослідників єдиного погляду на критерії, які розмежовують ці види поселень. А. Воронін,

розуміючи містечка як особливий тип населених пунктів Південно-Західного краю, звернув увагу на невизначеність їх статусу. Хоча вони царською адміністрацією відносились до міських поселень, на його думку, вони займали проміжне становище між містом і селом. Детально аналізуючи всі аспекти фінансово-економічного життя приватновласницьких містечок, дослідник вперше відзначив, що окремі містечка за кількістю населення та деякими економічними показниками випереджали повітові міста, наприклад Полонне, Новоградволинського повіту. В. Семенов-Тянь-Шанський висловлював думки щодо необ'єктивності існуючої в царській Росії застарілої системи розподілу населених пунктів [6, 70]. До нових критеріїв оцінок міських поселень він відносив: чисельність жителів населеного пункту; частку міського населення, зайнятого не сільськогосподарським виробництвом; частку щорічного торгово-промислового обігу, що припадає на одного жителя. Саме дослідник відніс до розрядів міст ряд містечок Волинської губернії, і ще в 38 містечках він вбачав ознаки майбутніх міст.

За твердженням В. Тхора, містечка – це специфічна категорія поселень, які користувались міським правом, але за зовнішнім виглядом у багатьох випадках вони мало чим відрізнялися від сіл [7, 415]. Щодо критеріїв, за якими визначаються містечко, то О. Карліна наголошує на проблемності їх визначення і відбору [8, 82]. Джерела для висвітлення зазначеної теми не містять достатньо необхідної інформації і лише шляхом тривалого відбору розрізаних даних можна охарактеризувати волинське містечко першої половини ХІХ ст. Складність його визначення зумовлена специфікою Волинського регіону. Результатом другого (1793р.) і третього (1795р.) поділів Речі Посполитої було відходження Правобережної України до складу Росії, де запроваджувався новий адміністративно-територіальний устрій. За царським наказом від 29 серпня 1797 р., на Правобережжі було утворено три губернії: Київську, Подільську і Волинську [9, 345]. «...По сему новому разделению Волынская губерния составила из 12 городов с поветами: из семи казенных: Житомир, Владимир, Луцк, Овруч, Кременец, Ковле и Новоградволинск и 5 помещичьих: Дубно и Ровна кн.любомирских, Заславля кн. Сангушки, Острога кн.Яблоновского, Староконстантинова Ржеуского и многих местечек (Многие из таковых местечек при первом образовании губернии, ... были поветовыми городами: из них ныне достойны замечания два, лежащих в Новоград-Вольском повете: первое – Романов сенатора г.Ильинского..., другое – Любар, также прекрасно отстроено)» [10, 62].

Достовірним джерелом, яке було наслідком перепису, що проводився за наказом Велмського Сенату 10 квітня 1798 р., є «Географічне та економічне описання Волинської губернії 1798 р.» [11]. Записане в Житомирській губернській креслярні «Описання» містить докладний матеріал про кількість і розподіл населення за станом, релігійною і національною ознаками, розподіл земельного фонду в губернії, географію та агрокультуру повітів, наявність населених пунктів. Узагальнені дані по повітах дають можливість констатувати адміністративний поділ повітів наступним чином: місто, «містечко», село, «сілице», «деревня». В новоутвореній губернії було

zareєстровано 2563 населених пункти сільського типу і 144 міста та містечка. Містами названо лише центри повітів, а решта міських населених пунктів названо містечками. Потрібно наголосити, що міська реформа 1785 р., що проводилась в Росії, поширювалась і на новоприєднані території. Згідно положень, до розряду сіл переводились населені пункти, що не відповідали характеру міських поселень. Отже, на практиці в одних випадках ці види поселень називались містечками, в інших – містами. В силу різних причин одні містечка еволюціонували і ставали містами, другі – залишались в своєму статусі містечок, треті – втрачали містечковий статус і перетворювались у звичайні села. Згідно «Регістру міст і містечок Волинської губернії», спостерігалось наступне співвідношення між містами і містечками у 1841 р.: Житомирський повіт - 1 місто, 13 містечок; Овруцький – 1: 9; Новоград-Волинський 1: 12; Старокостянтинівський – 1: 8; Ровенський – 1: 13; Заславський – 1: 7; Острожський – 1: 6; Дубнівський – 1: 13; Кременецький – 1: 13; Луцький – 1: 12; Володимирський – 1: 13; Ковельський – 1: 9 [12, 1-12]. Загалом мала місце тенденція збереження сталої кількості великих міст, якими залишались повітові центри, і 138 містечок, кількість яких протягом першої половини XIX ст. була більш-менш однаковою. В 1849 р. зберігалось 12 повітових міст (7 272 будинки), 150 міст і містечок (23 593), 3 379 сіл (136 259 дворів) [13, 74].

За «Загальними відомостями», на 1853 р. в губернії було 3424 населених пункти, включаючи «12 губернських міст, з них – п'ять – Острог, Заслав, Старокостянтинів, Дубно і Ровно, належать приватним особам; містечок – 137, в тому числі один Радзивілів має Поліцейське управління; сіл – 1519, «деревень» – 1361, «слобід» – 316, колоній – 6, хуторів – 73 [14, 54].

В історії кожного з десятків і сотень окремих містечок завжди є елемент випадковості, але по відношенню до всієї сукупності в межах регіону виявляються певні закономірності, не є винятком і Волинь. За матеріалами подимного реєстру 1776 р. у Волинському воеводстві нараховувалось 984 села та 103 міста [8, 82]; за даними «Описання» 1798 р., – 144 міста і містечка, за інформацією «Відомостей» 1853 р., – 149 міст і містечок. Тим самим спостерігається скорочення міських центрів з 9,4% до 4,8% (на початку і в середині XIX ст.).

Кожне містечко було адміністративним осередком кількох або кільканадцяти сіл, що могли належати одному власнику і разом становили єдину господарську одиницю. Полонне – одне з найдавніших поселень Волині, інколи його ще називають давньосхідними старослов'янськими воротами Волині, входило до Новоград-Волинського повіту. До складу Полонного входило 5 сіл: Ізабеліна, Горошк, Бортники, Монастирка, Хоромець, дві Гамарні (хутори) і слобода Вигнанка [15, 277]. «Розташовані глибоко на Поліссі, вже на краю Пінщини, між містечками Дубровиця і Бережниця, на одному з найкращих узбережь Горині, розляглись обширні куразькі маєтності, ключ, що складався з містечка декількох сіл, спадкова власність і головна садиба заможної родини Кашовських. Кашовські оселилися тут на початку нинішнього століття. Батько теперішнього власника Ігнаці Кашовський, староста, придбавши Кураш у Радзивілів, оселився тут першим,

приваблений чудовим розташуванням і мальовничими видами цього маєтку. За його часів між 1800 і 1828 рр. на місці старого дерев'яного замчища зведений у Куражі просторий сьогоднішній двір, величезна, у візантійському стилі каплиця, двоповерховий будинок, що містить бібліотеку, нарешті, обширні стайні і теплиці. Славний маклер (садівник-англієць) заклад тут сад площею понад 40 моргів, рівного якому у цій місцевості немає» [16, 273]. «В Романові гр. Ілінських... сад і парк відзначалися великими розмірами, величними деревами, яким немає рівних на Волині... Багато там можна бачити гарних статуй і пам'ятників; з садом поєднується обширний звіринець» [17, 193]. «За півмилі від Корця, в Головніці, був князівський сад (оздоблений) за давнім смаком, зі стриженими шпалерами і ялиновими фігурами. Там була оранжерея, багата величезною кількістю цитрусових дерев, які плодоносили» [18, 48]. На 1830 рік, як відзначав Т. Стецький, занепало дуже багато садів. Шляхетські родини обмежувалися тільки невеликими садами, влаштованими зі смаком і принагідно. «Більші сади, оранжереї і требхауси сьгодні можна зустріти лише в магнатських маєтках або в дуже заможних шляхетських, яким не можуть зробити шкоди» [16, 193].

В Заславському повіті кн. Євстахія Сангушко належало два містечка, спадкоємцем графа Івана Грохольського – одне, графині Марії Потоцькій – одне містечко [19, 294, 301, 349]. В таких містечках особливу увагу привертала панські (магнатські) резиденції, що були прекрасними пам'ятками архітектури XVIII-XIX століть. «Біля 1800 року на залишках давнього оборонного замку Любомирських збудував чудовий двоповерховий палац з критими галереями по обох сторонах поосушував оточуючі його болота і трясовини, замінюючи їх гарними, далеко розкинутими пасовиськами, поєднав довгою насипною греблею свою резиденцію з містом і костелом» [16, 132].

Важливим чинником, що регулював життя містечкового населення був релігійний. Тому не дивним є наявність практично в кожному містечку чи селі релігійного осередку (церкви, синагоги, костелу, монастиря). В містечку Горохів Володимирського повіту була дерев'яна греко-російська церква Вознесіння Господнього; в містечку Степань (Ровенський повіт) – Римо-католицький костел, побудований Станіславом Ворцелем в 1803 р., та синагога; в Стобихові (Ковельський повіт) діяла стара дерев'яна трьохкупольна церква, покрита гонтами [20, 404]. Шепетівка мала свою синагогу та православну церкву святого Архангела Михаїла, де знаходилися чудові ікони: «Христос на Оливковій горі» та «Свята Родина» [21, 58]. «У Корці... до цього часу костьол фара зберігає чудові олійні полотна та фрески Юзефа Маньковського, про якого можливо сьгодні ніде не згадували... Крім фари, у Корці були ще костьоли: французький, закінчений ледве до половини, і Жіночий (так його називали) монастир, подібно бригадкам» [18, 42].

В окремих випадках містечка виконували роль єпископських резиденцій. «...Тепер Аннопіль належить кн. Леону Четвертинському. Коли у 1821 р. в Острозі згорів монастир (поєзуїтський), де розташовувалась резиденція волинського єпископа,

Стефана Романовського, і православна духовна семінарія, єпископ переніс свою резиденцію разом з консисторією і семінарією до аннопільського палацу і влаштував у палацовій залі домашню церкву. Його наступник, Амброжит переїхав до губернського міста Житомира разом з консисторією і семінарією» [22, 39]. Навіть такий невеликий перелік релігійних закладів дає можливість зробити висновок, що містечка, в контексті всієї губернії, були осередками співіснування різних релігійних конфесій.

Згідно спогадів сучасників того часу, насамперед Тадеуша Стецького, Й. Крашевського, Й. Дуніна-Карвіцького, можна дізнатися про особливості географічного розташування містечок, характеристику резиденцій та будинків магнатів, їх мешканців. «Троянів – містечко, прикрашене старанно утримуваним костелом і двома букетами ялинкових лісків, що різбляться на лазурі неба, і двором, що підвищується над терасою. Піднімаючись на величезному скелястому горбі, ... сьогоднішній троянівський панський будинок, був збудований каштеляном Київським Казиміром Воронічем, там, де розташовувалось спалене на початку минулого століття, оборонне замчище» [23, 327]. За описом Т. Стецького, в середині XIX ст. містечко Шепетівка виглядало дуже привабливо завдяки природній красі і розташуванню. «Містечко положене в місцевості лісовій, охайно побудоване», - зазначає В. Антонович. О. Карліна, досліджуючи зовнішній вигляд містечка, зазначає: «Казимирка – довкола оточене лісом з болотами, які опоясують його ніби тісним перснем. Землі, придатної для обробітку, тут взагалі немає, тільки невеликі городи селян, ліс і ліс направо і наліво, куди оком не кинеш... Справжня пустиня з кинутим на ній маленьким оазисом, заселеним людьми, які знають дорогу тільки до свого костелка, до своєї Чудотворної Панни» [8, 83].

У першій половині XIX ст. багато містечок Волині, що були в своїй більшості приватновласницькими, приносили значні матеріальні вигоди власникам. Деякі з них стали центрами зосередження торгових шляхів, що сприяло залученню їх у різноманітні економічні зв'язки. Особливо в даний час зростає роль торгівлі у східному і західному напрямках. Так, від західного прикордонного містечка Радзивилова (нині Червоноармійськ), йшов один з важливих шляхів на Схід [24, 43]. На проведення ярмарків і торгів, ще з XVII ст., містечкам надавалися королівські привілеї, що дозволяло перетворити містечка у центри локальних ринків. «... Антоній Яблонівський одружився з Анною Чапліц і від її імені назвав Глинники Аннополем, у 1761 році отримав привілеї на містечко і ярмарки...» [22, 39].

Звичайно, ринок, який був центром поселення і виконував роль торгового майдану, притягував усіх мешканців містечка і навколишніх населених пунктів. Пожвавлення торгівлі в межах містечка було зумовлене присутністю єврейського населення, яке Російська імперія успадкувала від Речі Посполитої. Наприкінці XVIII ст. чисельність євреїв на Правобережній Україні становила 110 тис. чол. (приблизно 3,5% всього населення). Лише в Луцькому повіті на 1798 р. проживало 4081 євреїв обох статей, які в своїй більшості займалися торговими операціями. «Не лише зовнішня торгівля хлібом, лісом, худобою, перепродаж усіх місцевих продуктів і

фабричних виробів, а й приватні операції здійснюються тут не інакше, як при активній участі єврея.» – зазначав дослідник Волині А. Забелін [25, 308]. Жорстка адміністративна регламентація російським царизмом економічних процесів на Волині звужувала сферу господарської діяльності євреїв. З другої половини 20-х рр. до середини XIX ст. урядом було прийнято біля 100 законодавчих і нормативних актів з питань оподаткування єврейського населення, понад 50 – з питань виробничої діяльності [26, 64-65].

Ярмаркова торгівля, що виступала домінуючою формою товарообміну у першій половині XIX ст. давала можливість населенню Волині отримувати і обмінюватися інформацією. Ярмарок був місцем зустрічі людей різного соціального і матеріального становища, релігійної і професійної приналежності. За статистичними даними, у 1848 р. з 335 найбільш відомих ярмарків 271 – відбулися у повітових містечках, і лише 64 – у містах [13, 71-81]. Ярмарки як правило, приурочувались до релігійних свят і тривали декілька днів, супроводжувались різноманітними діями: виступами циркачів, борців, лірників, кобзарів, циганськими гаданнями, загальними співами і танцями. Здебільшого ярмарки (в середньому 4-5 на рік в містах і містечках – О. Б.) збиралися в містечках і великих селах. У 1849 р. на 271 повітовому ярмарку було реалізовано привезених товарів на суму 334 317 руб., а на 64 міських – 41 996 руб., це свідчить про те, що товарно-грошові відносини у повітах були дуже обмежені. Існували й винятки. У містечку Купелі Старокостянтинівського повіту на торгах інколи привозилось товару на 190 тис. руб. У Кульчині, де збиралось п'ять ярмарків на рік (кожна по три дні), в 1849 р. надійшло товару на 120 тис. руб., а реалізовано було лише на 61 тис. руб.

Торгівельні площі, як органічний планувальний елемент міського поселення, існували ще з часів Київської Русі. В процесі еволюції ринкова площа на терені міста набуває усталених планувально-просторових ознак. Ідеальною моделлю для планування ринку є площа прямокутної форми із співвідношенням 1:1 до 1:1,5. Такої форми ринки були в Клевани, Устилузі, Дубровиці та ін. [27, 33]. «Просторий, квадратний варковицький ринок, оточений мурованими єврейськими заїздими будинками, що сьогодні руйнуються, має посередині велику ратушу з магазинами...» [28, 83]. За генеральним плануванням, старі ринкові площі зберігали своє значення, зазнаючи інтенсивних спроб по впорядкуванню забудови і коригуванню меж. Указом 1763 р. «О сделании всем городам, их строениям и улицам специальных планов по каждой губернии особо» була започаткована робота по складенню проектних планів губернських і повітових міст імперії, за якими вони набували класичного регулярного планування [29, 154]. Переустрій волинських міст розпочався з початку XIX ст., з складання «прожектних» планів для повітових міст. Значна їх кількість залишилася на папері внаслідок схематичності, відірваності від існуючої містобудівельної та ландшафтної ситуації, необхідності врахування приватних інтересів господарів. Однак це свідчило про те, що в XIX ст. всі повітові та деякі інші міста і містечка зазнали впливу західноєвропейських містобудівельних традицій.

Незважаючи на політику царизму, що була спрямована на гальмування прогресивних зрушень, містечка були свого роду проміжною ланкою у стосунках між великим містом і селом, сприяли пожевлению товарно-грошових відносин, нагромадженню грошового капіталу, подальшому розширенню і зміцненню торгівельних зв'язків між регіонами України. Все більшого значення набувала постійна торгівля, в зв'язку з чим збільшувалась кількість магазинів та лавок. "Дерев'яні крамниці, незручні корчми" були обов'язковим елементом волинського містечка першої половини XIX ст. У Шепетівці діяла п'ятдесят одна крамниця, що забезпечувала торгово-обмінні функції ринку. Звичайно корчма мала кімнати для поважних гостей, які відзначались багатшим убранством, кращим обслуговуванням та дорожчою ціною. Крім того, обов'язково була присутня стайня для коней, інколи надзвичайно великих розмірів, де могли розвертатися кінські екіпажі. Поряд було ряд дешевих, менших і темніших кімнат, де був лише дах над головою та сіно, на якому можна було відпочити. Будинки органів управління, кам'яні та дерев'яні будинки знаті, пошта, суд, навчальний заклад, як правило знаходились поряд з ринком, де вирувало життя. О.Карліна наголошує, що чим більше було таких інституцій, які визначали роль містечка як локального осередку адміністративної влади, тим значніше було саме містечко [8, 84]. "Волинські губернські відомості" постійно публікували оголошення про здійснення купчих по продажу чи здачі в оренду будинків, приміщень та різних товарів. "21 травня 1840 року здійснена купча на продаж будинку Вікентію Зелинському в містечку Любарта Новоград-Волинського повіту, а також "заведеної" Вітке Ігнатієвим аптеки та інших будов на суму 7 875 руб.сріблом" [30, 202].

Частина містечок, які знаходились на торгових шляхах і де були сприятливі умови для розвитку ремесла, з часом перетворювались в значні міста. Містечка ставали центрами маєтків магнатів і зосередженням ремесла певного регіону. Ремісниче виробництво тут слугувало задоволенню потреб їх населення, виконувало замовлення жителів навколишніх сіл. Серед ремісників найбільше було шевців, теслярів, чинбарів, римарів, бондарів, кушнірів, пекарів, м'ясників. У Колках, де проживало близько 1700 осіб, працювало по кілька склярів, млинарів, ковалів, теслів, мулярів, чинбарів, бляхарів, перукарів і по одному столяру, цирульнику, золотарю, кушніру [31,291]. Спостерігався суспільний поділ праці у міському ремеслі. При зростанні чисельності ремісників певної професії власники містечок видавали привілеї на заснування цехів. На одне містечко в середньому припадало 30-40 ремісників. Проте кількість ремісників різних спеціальностей є дуже обмеженою з огляду на ту обставину, що селяни намагаються обходитися власними своїми виробами, насамперед виготовленням глиняного посуду, полотна, елементарних предметів побуту.

Залишаючись аграрною територією з переважною кількістю населення, яке займалось сільськогосподарським виробництвом, містечка Волині мали орні землі, лісові угіддя, випаси. Міщани містечка Олики мали у своєму володінні орну землю, городи, садибу з правом відчуження за згодою

ордината, але в межах міського фонду. Вони могли вільно користуватись лісами ординації для заготівлі дерева на паливо та будівництво [31, 290].

Одночасно в 20-50-х рр. XIX ст. в містах і містечках Волині починає розвиватись капіталістична промисловість, що знаходиться в руках купців і міщан. Діють багаточисельні салотопні, миловарні, цегляні заводи, що починають використовувати вільнонайману працю. У містечку Корець у 1801р. діяла суконна мануфактура князя Й.Чарторийського, де налічувалося 12 верстатів. Тут працювало 39 робітних людей: серед них 9 майстрів, 10 підмайстрів, 18 підлітків, 1 красильник та іноземець, які стригли сукно. В цьому ж році тут було вироблено 14 112 аршинів сукна, з яких було реалізовано 10 168 аршинів [32,32]. В містечку Ратнів, Мацієв Ковельського повіту знаходилися шкіряні заводи, містечку Машовка (цього ж повіту) був завод сальних свічок, де щорічно виготовляється свічок на суму до 500 руб. Сріблом [33, арк.7]. Дуже рентабельними були суконна фабрика у містечку Рожищі (прибуток 60-70 тис.руб.), Славуті (380 робітників, виробляла продукції на 113 тис. руб.), цукровий завод в Шепетівці (120 робітників, прибуток 400 тис.руб. щорічно) [13, 65]. Даний цукровий завод, як і цукроварні в Кременчуках і Клембівці, належали графу Потоцькому. Особливістю функціонування рафінерії було використання механізмів іноземного виробництва, що в той час було явищем рідкісного характеру. Застосування парових котлів потужністю 25 кінських сил і парових машин потужністю 15 кінських сил, давали можливість переробляти до 200 тис. пудів цукру. Однак більшість підприємств залишалось малопотужними, і прибутки їх були невеликими. В Житомирському повіті в містечках Черняхів і Горшках діяли шкіряні заводи, винокурні, пивоварні, річний прибуток яких був порівняно малий (50- 500 руб.) [14,арк.65-71].

Досить часто містечка були центрами адміністративно-господарських комплексів, магнатсько-шляхетськими та єпископськими резиденціями. У правовому статусі вони не творили якихось окремих форм порівняно з великими і малими містами. В більшості випадків основою чинного кодексу права у приватновласницьких містечках виступали панські розпорядження, або ж кодекси магдебурзького права. Олікою управляв магістрат, що нараховував 16 чоловік: писар, шість лавників, чотири райці, чотири бургомістри і війт-шляхтич. Такий радний уряд обирався самими міщанами і затверджувався ординатом [31,290]. В коло їх обов'язків входили: збір різного торгового мита (брамове, мостове, котлове), правильний розподіл податку на орну землю, городи і садибу, що сплачувався на «ратушу», дотримання порядку в містечку тощо. Звичайно, від волі власника залежало обрання кандидатів в міський уряд (він рекомендував своїх кандидатів – О.Б.), що турбувався про авторитет магістрату.

Містечка Волині займали значне місце серед інших типів населених пунктів і відігравали помітну роль в соціально-економічному і політичному розвитку регіону.

1. Теодорович Н.Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии в 5 т. – Почаев: Издание Почаево-Успенской лавры, 1888-1903; Его же.

- Вольнь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, этнографическом, археологическом и других отношениях. – Почаев, 1899; Братчиков А. материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. – Вып. 2. – Житомир: Изд. Волынского губернского статистического комитета, 1869; Лазаревский А. Описание Старой малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. 1.
2. Энциклопедический словарь. Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – Т. VII. – СПб.: Типография акционерного общества Брокгауз-Ефрон, 1892.
3. А. Воронин. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края. – К., 1869. – Ч. 1. – 140 с.
4. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Політвидав УРСР, 1954; Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861р.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1962; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. Ремесло і мануфактура. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
5. Прищепина О. П. Міста Волині другої половини XIX – початку XX ст.: Дис. канд. іст. наук. – К., 2003.
6. В. Семенов-Тянь-Шанський. Город и деревня в Европейской России. – СПб., 1910.
7. Тхор В. І. Містечка Волині в умовах занепаду феодальної Речі Посполитої // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993.
8. Карліна О. М. «Містечко»: зовнішній вигляд на прикладі містечок Волинської губернії в першій половині XIX ст. / Науковий вісник ВДУ. – Луцьк, 1996.
9. История Польши в 3-х т. / Под ред. Миллера И. С. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1954. – Т. 1.
10. Руссов С. М. Волыньские записки. – СПб., 1809.
11. Центральний архів Міністерства оборони РФ. – Ф. ВУА. – Спр. 18653. – ч. 1-3.
12. Державний архів Житомирської області. (далі – ДАЖО). – Ф. 263. Волинський губернський землемір. – Оп. 1. – Спр. 1609.
13. Военно-статистическое обозрение Российской империи, изданное по Высочайшему повелению при 1-м Департаменте Генштаба. Волынская губерния. Т. 10. – СПб.: Изд-во Генерального штаба, 1850.
14. Центральний Державний Історичний архів в М. Києві. (далі – ЦДА в м. Києві). Ф. 442. – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 1. Спр. 10412.
15. Ткачук П. Д. Полонне – давньосхідні старослов'янські ворота Волині // Минуле і сучасне Волині. – Луцьк, 1994.
16. Stecki T. I. Z boru i stery. Obrazy i pamiatki. – Krakow, 1898.
17. Stecki T. I. Wjlyn pod wzgledem statystycznym, historycznym i archeologicznym: W 2 t. – Lwyw: Zakt. nar. Im. Ossolimskich, 1864. – Т. 1.
18. Andrzejowski A. Ramoty starego Dietinka. – Wilno, 1914. – Т. 1.
19. ДАЖО. – Ф. 263. – Волинський губернський землемір. – Оп. 1. – Спр. 1847.
20. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року. – Віннітег: Накладом Товариства "Волинь". – Т. 1. – 1984.
21. Островська Т. А., Павлюк В. В. Шепетівка в польській історичній літературі // Минуле і сучасне Волині. – Луцьк, 1994.
22. Annopol // Stowik Geograficzny Krylestwa Polskiego innych Krajyh slowianskich: W 15 t. – Warszawa (Nakt. Smlmierskiegos Wt. Wfleuskiegj, 1880. – Т. 1.
23. Chtopicki E. Trojanuw. – 1881. – Т. 12.
24. Комаренко Т. О. Волинь у торгових зв'язках України і Росії у першій половині XIX ст. // Іст.-географ. дослідження на Україні. – К., 1992.
25. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Ч. I. – К., 1887.
26. О. Б. Беренштейн. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. / За матеріалами Правобережної України. – Дис. канд. іст. наук. – К., 1995.
27. Ричков П. А. Ринкові площі міст Волині XV-XIX століть. Архітектурно-планувальні вирішення // Тези республіканської конференції по «Атласу історії культури Волинської області» – Луцьк, 1991.
28. Dunin-Karwicki I. Przejazdkipr Wołyniu. Obrazkiz przesztońci iterainiejszoiei. – Lwyw, 1893. – Т. 1.
29. Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період) / В. Г. Заболотний, М. П. Цапенко, С. В. Безсонов та ін. / під ред. В. Г. Заболотного. – К.: Держвидав літератури з будівництва та архітектури УРСР, 1957.
30. Волыньские губернские ведомости, 1840. Субота, № 22-июня 1-го дня.
31. Карліна О. Документи «Архіву Радзівілів» як джерела з історії Волині XVIII-XIX ст. // Освітлення історії: Збірник наукових праць. – Острозько-Нью-Йорк, 1999.
32. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. Ремесло і мануфактура. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
33. Державний архів Волинської області. – Ф. 480. Ковельський повітовий страйчій. – Оп. 1. – Спр. 71а.

С. П. Тараненко

ПОЖЕЖНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ТА ЙОГО РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Організація пожежної справи, а разом із тим і стан пожежної безпеки населених пунктів, промислових об'єктів та закладів освіти і культури значною мірою залежать від нормативно-правової бази, що створюється державою для врегулювання питань в галузі пожежної охорони. Законодавче забезпечення організації пожежної справи в Україні було закладене ще у XVI ст., але остаточно його структура сформувалася лише на середину XIX ст.

Слід відзначити, що історичний аспект вищевказаної проблематики ще не знайшов достатнього висвітлення в українській історіографії. Серед останніх досліджень, які деякою мірою окреслюють проблематику статті, варто виділити дисертаційні роботи С. Г. Аксьонова та І. Є. Романова [1; 2]. Хоча зазначені дослідження ґрунтуються на матеріалах російських губерній, однак розкривають загальні аспекти правової діяльності російського уряду в пореформений період у галузі пожежної безпеки. Частково стосуються тематики статті публікації, що з'явилися на шпальтах часопису Міністерства внутрішніх справ Російської Федерації "Пожарное дело". Зокрема, досить цікавий та цінний для дослідника матеріал з аналізу сучасної ситуації з підпалами в Росії та перспектив подолання негативної ситуації щодо їх зростання містять статті О. Трофімова та М. Максимова [3]. Певний інтерес для дослідника мають наукові публікації А. Томіленка, проте автор аналізує в основному питання кримінального та адміністративного законодавства в галузі пожежної безпеки, а отже, весь спектр проблем щодо організації та функціонування пожежної справи в Південній Україні, а нормативно-правова діяльність органів